

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

ԱԶԱՏ ԲՈՋՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

**ԽԱՉԱԿՐԱՑ ԱՐԾԱՎԱՆՔՆԵՐԻՆ ԵՎ
ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՏԱՅԱՏԱՆԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

Lignages d'Outremer / Introduction, notes et édition critiques par Marie-Adélaïde Nielen, Paris 2003, p. 254 (Documents relatifs à l'Histoire des Croisades publiés par L'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. XVIII).

Անդրծովյան ազգատոհմեր / Առաջաբանը, ծանոթագրությունները և բնագրերի գիտական հրատարակությունները՝ Մարի-Ադելաիդ Նիելինի, Փարիզ 2003, 254 էջ (Խաչակրաց պատմությանն առնչվող վավերագրեր՝ հրապարակված Արժանագրությունների և դասական բանասիրության կաճառի կողմից. ԺԸ):

Մարի-Ադելաիդ Նիելինի կողմից մեկ գրքի մեջ հավաքվել են Խաչակրաց պետությունների իշխողների, այսինքն՝ անդրծովյան ազգատոհմերի սերունդների ազգաբանության ցանկերը, որոնց մեկ խմբագրությունը, որպես իրավական հուշարձանի հատված, մասամբ տպագրվել է դեռևս ԺԺ դարի առաջին կեսին (1843 թ.) «Խաչակրաց պատմիչների հավաքածուի» (Recueil des historiens des croisades) Իրավունքի (Lois) հատորում: Այն մաս է կազմում Երուսաղեմի Ասիզներում (Assises de la haute cour) հրապարակված Հովհաննես Իբելինի գրքի (Livres de Jean d'Ibelin): Հիշատակված բնագիրը համապատասխան ուշադրության չի արժանացել պատմաբանների և հասարակագետների կողմից, քանի որ հետազոտողները չեն տեսել Ազգաբանական այդ ցանկերի և երուսաղեմյան Ասիզների միջև եղած կապը:

Բնագրագետ-վավերագրագետ Մ.-Ա. Նիելինն իր գրքի սկզբում շնորհակալություն է հայտնում մրանց, ովքեր օգնել և խրախուսել են մրան հրատարակելու ներկա աշխատությունը:

Նախաբանում, որի հեղինակը Ինստիտուտ-կաճառի անդամ Ժան Ռիշարն է, մասնավորապես ակնարկով անդրադառնում է Խաչակրաց պատմիչների շարքի Իրավունքի երկու հատորների հրատարակության պատրաստման դժվարություններին և հետագայում՝ այդ գրքերի հետազոտության բնագավառում գիտության ձեռքբերումներին, ցույց է տալիս, որ հետազոտողները (Բ. Գերար, Ա. Բոյնո, Մ. Գրանդկլոդ, Ժ. Ռեկուրա, Ժ. Պրավեր, Մ. Գրայլսամեր, Պ. Էդբլուրի), սկսած 1815 թ., բազմիցս անդրադարձել են Երուսաղեմի Ասիզների ձեռագրերին և մրանց խմբագրություններին, սակայն համապատասխան ուշադրություն չեն հատկացրել այդ ժողովածուի մեջ պահպանված Խաչակրաց Արևելքի ազգաբանական ցանկերին՝ համարելով այն պակաս ուշագրավ և անհամապատասխան

իրավական ժողովածուի բնույթին: Այս առումով է ժամ Ռեչարն արժևորում տիկին Նիելին հրատարակությունը, ուր առաջին անգամ ցույց է տրվում այն միջավայրը, որտեղ ստեղծվել են Երուսաղեմյան Ասիզները: Աշխատանքի առավելություններից մեկն էլ այն է, որ հեղինակը կարողացել է մաս զանազանել այդ ցանկերի տարբեր խմբագրությունները, գտել այլալեզու տարբերակներ և զուգահիշ հրատարակությամբ ընթերցողին է մերկայացրել Մերձավոր Արևելքի խաչակրաց արքունիքների ողջ բազմազանությունը՝ հատկապես շեշտելով այդ բնագրերի մեջ հայերենով պահպանված երկի կարևորությունը, որն անկասկած հարստացնում է հատորը: Ժ. Ռիշարը հատկապես արժեվորում է Տ. Նիելինի կազմած մանրամասն անվանացանկերը, ուր ընդգրկված են մինչև այս ամիսյտ ավատատերերի և ասպետների անուններ, տեղանուններ, շնորհիվ որի ընդլայնվում են մեր գիտելիքները խաչակրաց Արևելքի տիրապետող դասակարգի մասին և բանալի դառնում բազմաթիվ միջնադարյան բնագրերի և վավերագրերի ընկալման համար:

Մ.-Ա. Նիելինի գիրքը բաղկացած է առաջաբանից, հրատարակության սկզբունքների պարզաբանումից, բնագրերից, օգտագործված գրականության և հատուկ անունների ցանկերից: Առաջաբանը վերնագրված է. «Երուսաղեմյան Ասիզներին անծանոթ մի գիրք. Անդրծովյան ազգատոհմեր» (Un livre méconnu des Assises de Jérusalem: Les lignages d'Outremers): Այս հատվածի սկզբում հեղինակն անդրադառնում է Երուսաղեմյան Ասիզների ստեղծման պատմությանը, բովանդակությանը և նրա մեջ ընդգրկված գրքերին, որոնք վերջնական տեսքի են բերվել ԺԳ դարի երկրորդ կեսին Կիպրոսում (դրանք մեզ են հասել հիմնականում լատիներենով և հին ֆրանսերենով): Հեղինակն անդրադառնում է նաև իրեն հետաքրքրող իրավաբանական երկի տարբեր խմբագրությունների իտալերեն (թարգմ. ֆլորիո Բուստրոն, ԺԵ դ.), հունարեն (Պելեպոնեսյան Ասիզներ, ԺԳ դ.), հայերեն (Ամտիոքի Ասիզներ, թարգմ. Սմբատ Գումդատարյ)¹ միջնադարյան թարգմանություններին և դրանց հետազոտություններին (էջ 11-14): Հեղինակն անդրադառնում է Երուսաղեմյան Ասիզների մաս կազմող խաչակրաց պետությունների արքունիքների զավազանագրքերի բնագրերի հրատարակություններին և հետազոտության պատմությանը (էջ 14-20)՝ մշտելով, որ միայն վատիկանի թ. 7806A ձեռագրում և հայ մատենագրության մեջ է այն առանձնացվել իրավաբանական Մայր երկից (էջ 19): Այնուհետև տիկին Նիելինը քննում է այդ ցանկերի հեղինակի հարցը՝ ենթադրելով, որ դրանց հնագույն խմբագրությունը կազմված է 1265-1270 թթ. միջև և բազմաթիվ թելերով կապված է Երուսաղեմի Ասիզների մաս կազմող Հովհաննես Իբելինի իրավաբանական ժողովածուի հետ, որի ստեղծման միջավայրի (Իբելին ընտանիքի հետնորդների մի քանի սերնդի) հետ էլ կապվում է նրա ստեղծումը (էջ 20-25): Հովհաննես Իբելինին էլ տիկին Նիելինը համարում է Ազգաբանական ցանկերի հեղինակ:

Մեզ հետաքրքրող բնագրի խմբագրություններն ունեն թե՛ քանակով և թե՛ բովանդակությամբ միմյանցից տարբերվող գլխաբաժանումներ, երբեմն էլ նույն թագավորական կամ իշխանական ընտանիքի մասին պատմող հատվածը հիմնովին տարբերվում է մյուս

¹ Այստեղ, իհարկե, պետք է նկատի ունենալ, որ Ամտիոքի Ասիզների բնագիրն ուղղակիորեն չի սերում Երուսաղեմյան Ասիզներից: Ամտիոքի Ասիզների ինքնատիպության աղբյուրը, իմ կարծիքով, նորմալական իրավունքի սկզբունքներն են, որ դրված են այդ հուշարձանի հիմքում:

տարբերակներից տեղեկությունների ծավալով և բովանդակությամբ: Սակայն մի բան ընդհանուր է. այս բոլոր խմբագրություններում տրվում են խաչակրաց Արևելքի թագավորական (Երուսաղեմ, Կիպրոս, Կիլիկյան Հայաստան) և իշխանական (Ամսիոք, Եդեսիա, Տրիպոլի, Սիդոն, Պաղեստինյան Կեսարիա) ընտանիքների տոհմածառերը, ընտանիքի անդամների, նրանց փեսաների ու հարսների գրեթե լիակատար հիշատակումով: Այս հանգամանքն էլ ցույց է տալիս, որ մեզ հետաքրքրող ցանկերը կազմվել են գրավոր (նոտարական վավերագրեր, դատական արձանագրություններ, պատմական երկեր) և բանավոր (ընտանեկան ավանդություններ, հրաշապատում զրույցներ) սկզբնաղբյուրների համակցությամբ: Երկի տարբեր խմբագրությունները շուրջ երեք հարյուր հիսուն տարի ընդգրկող ժամանակամիջոցի համար (1099-1459 թթ.) ճշում են շուրջ 1000 անձնավորություն, որոնց անունները զանազան ձևերով են վկայված յուրաքանչյուր տարբերակում, որոնք տիկին Նիելինը ծանոթագրություններում և ցանկերում փորձել է միասնական տեսքի բերել: Հեղինակը դժվարությունների առաջ է կանգնել այն դեպքերում, երբ հիշատակվել են մինչ այս վավերագրերում և գրականության մեջ չհիշատակված գործիչներ, մանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում է ոչ հայտնի ընտանիքների (Կելմոն, Բուֆլը, Պեդո, Բուտրվին և այլ) հետ ամուսնական կապերին (էջ 25-30): Հաճախ հարկ է եղել պարզել, թե սլյալ ընտանիքի անդամն ի՞նչ ծագում ունի և ե՞րբ է հայտնվել խաչակրաց Արևելքում:

Իր աշխատանքի հաջորդ մասում տիկին Նիելինն անդրադառնում է իրեն հետաքրքրող բնագրի տարբերակներին, փորձում է պարզել երկի ժանրային պատկանելությունը (էջ 32-40): Երկի առաջին խմբագրության, որի հնագույն՝ վենետիկյան ձեռագիրն ուսումնասիրողը թվագրում է ԺԳ դարի 60-70-ական թթ., և երկրորդ (հնագույններն են Վատիկանի լատիներեն և իտալերեն ու Երևանի հայերեն մատյանները) տարբերակի միջև կա շուրջ 50 տարվա ընդմիջում: Ի տարբերություն լատինալեզու տարբերակների, պահպանված հայերեն բնագրի հեղինակը Հեթում Ա թագավորի զարմիկ, Կոռիկոսի իշխան Հեթումն է, որի հորաքույր Մարին Հովհաննես Իբելիցի կինն է եղել (էջ 35): Այս տարբերակի ստեղծման տարեթիվը ևս հստակ է՝ 1296-1306 թթ. միջև, քանի որ, ըստ տիկին Նիելինի, Հեթումն այն կազմել է իր իսկ շարադրած ժամանակագրությունից² ամբիջապես հետո, հայկական միջավայրի կարիքների համար, և չի հիշատակել ո՛չ Լևոն Գ-ի թագադրումը³, ո՛չ էլ 1307 թ. սպանությունը: Հեղինակն իր երկի մեջ ընդգրկում է Կիլիկյան Հայաստանի, Երուսաղեմի, Կիպրոսի թագավորական ընտանիքների և Ամսիոքի իշխանության ազգաբանական ծառերը, որոնցից երուսաղեմա-կիպրոսյան ցանկերը շատ են մոտենում Վատիկանի թ. 4789-ի հին ֆրանսերեն տարբերակին, անսիոքյան հատվածում կան որոշակի

² Այս ժամանակագրության կրճատ տարբերակը և Ազգաբանությունը վերջին անգամ հրապարակել է Վազգեն Հակոբյանը (Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. /կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, հ. II, Երևան, 1956, էջ 33-93, 94-114): Ժամանակագրության ամբողջական բնագիրը և ազգաբանական ցանկերի հայերեն տարբերակը վերստին հրատարակության ենթ պատրաստում, զուգահեռ ֆրանսերեն թարգմանությամբ: Մեր տրամադրած այս անտիպ նյութերն էլ իր գրքում օգտագործել է տիկին Մարի-Ադելին Նիելինը՝ շնորհակալություն հայտնելով Կլոդ Մուրաֆյանին և նրա Կիլիկիա ընկերությանը (էջ 6) ու ֆրանսերենի թարգմանիչ Հասմիկ Մկրտչյանին (էջ 131, ծան.):

³ Պետք է ճշտել, որ Լևոն Գ-ը թագադրվել է 1306 թ. հուլիսի 30-ին (տե՛ս W.H.Rüdt-Collenberg, *The Rupenides, Hetumides and Lusignans: The structure of the Armeno-Cilician Dynasties*, Paris, 1963, p. 74, n.177):

նորություններ, իսկ կիլիկյան մասն ամբողջովին ինքնուրույն է և ավելի շատ նմանվում է ժամանակագրության (էջ 37-38): Պակաս հետաքրքրություն է ներկայացնում Ազգաբանական ցանկերի երրորդ տարբերակը, որի հնագույն կրողն է մյուսենյան ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է 1458-1460 թթ. միջև, 1344-1358 թթ. գրված մի մատյանից, որը սերել է ԺԴ դարի սկզբի կիպրական մի ազնվականի իտալերեն կամ ֆրանսերեն ընդօրինակությունից (էջ 38): Ապա հեղինակը ներկայացնում է բնագրի անցած ճանապարհը. Հովհաննան Իբելիմի ժողովածու (1260-1270-ական թթ.), 1305 թ. ամբողջական ժողովածու, մասնա կիպրական ժողովածու (1306)⁴, Պոլ կաստրոսիոյի (1344 թ.) տարբերակը, Պիեռ Զյորիի (1398 թ.) խմբագրությունը, 1459 թ. Սիմոն Երուսաղեմացու ընդարձակումը:

Աշխատանքի վերջին հատվածում հեղինակը նկարագրել է իրեն հետաքրքրող բնագիրը պարունակող բոլոր ձեռագրերը (էջ 41-51): Հետևելով Մ. Գրանդկլոդի հետազոտությանը⁵, Մ.-Ա. Նիելինը ներկայացնում է Փարիզի Ազգային գրադարանի թ. 19026, Վենետիկի Մարկոսյան գրադարանի ֆր. ֆոնդի հավելված թ. 20/265, Վատիկանի գրադարանի լատ. թ. 4789, Մյունխենի քաղաքային գրադարանի գալլիկան թ. 771, Կարպենտրասի քաղաքային գրադարանի թ. 1789, Փարիզի Ազգային գրադարանի Դուպույի ֆոնդի թ. 652, Փարիզի Ազգային գրադարանի ֆրանսիական ֆոնդի թթ. 1078, 1077 և 12206, Փարիզի Ս. Ժենեվիեի գրադարանի թ. 778, Թրուայի քաղաքային գրադարանի թ. 24, Վատիկանի գրադարանի լատինական ֆոնդի թ. 7806A, Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (=ՄՄ) թ. 1898 մատյանների բովանդակությունը և հնագրական յուրահատկությունները:

Տիկին Նիելիմի հրապարակած առաջին բնագիրը Վենետիկի Մարկոսյան գրադարանի 20(265) ֆրանսերեն ձեռագրում պահպանվող ազգաբանական ցանկն (էջ 60-84) է, որ տրվում է Իբելիմ ընտանիքի ծննդաբանությունը՝ սկսած ԺԲ դարի երկրորդ կեսից մինչև ԺԳ դարի երրորդ տասնամյակը: Երկրորդ բնագրի հիմքում Վատիկանի 4789 մատյանն է, որ բերվում է Երուսաղեմի, Կիպրոսի և Հայոց թագավորների, Անտիոքի դուքսերի, Տրիպոլիի իշխանների, Իբելիմների, Թաբարիայի, Սայետիայի, Կեսարիայի, Բեյրութի, Սեյս-նի, Մելֆոնտի, Թորոնի, Բեսանի, Ռոհայի, Ջիբլի, Մարեկլի, Մարգայի, Բուսորոնի, Աղեղոնի, Մոզաստիոյի, Կալփայի և այլ իշխանությունների ազգատոհմերի նկարագրությունները (էջ 85-129): Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի թ. 1898 ձեռագրում պահպանված ազգաբանական ցանկը վերաբերում է Ռուբինյան ու Հեթումյան թագավորական տների, Երուսաղեմի և Կիպրոսի արքաների, Անտիոքի դքսության ազգաբանությանը (էջ 131-147): Մյուսենի գալլիկան թ. 771 ձեռագրից ընդօրինակված ազգաբանական ցանկը պարունակում է Երուսաղեմի արքաների տիտղոսը կրող իշխողների գավազանագիրքը (էջ 149-152)՝ սկսած Գողթֆրուա Բուլոնացուց մինչև Օալոտո թագուհի (ԺԵ դար): Վերջին բնագրի հիմքում ընկած Վատիկանի լատիններեն թ. 7806A մատյանը տալիս է Անդրծովյան ազգատոհմերի ցանկերը՝ սկսելով Երուսաղեմի առաջին թագավորներից, դրանք

⁴ Մեր կարծիքով, հայերեն բնագիրն ավելի վաղ է ձևավորվել, քանի որ նրա բազմաթիվ յուրահատկություններ առկա են Վահրամ Բարունու «Պատմություն Ռուբինեանց» երկում (տե՛ս Ման Ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ., հտ. II /կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, Ե. 1956, էջ 96-97):

⁵ Հմմտ. M. Grandclaude, Classement sommaire des manuscrits des principaux livres des Assises de Jerusalem. - Revue historique de droit français et étranger 5, 1926, p. 418-475; ՍճՕՄԿ., Étude critique sur les livres des Assises de Jérusalem, Paris, 1923.

հասցնելով մինչև ԺԵ դարի երկրորդ կես (էջ 153-174): Հիշատակված ցանկերում բազմաթիվ վկայություններ կան հայկական իշխանական ընտանիքների և լատին խաչակիրների ամուսնական կապերի մասին:

Կիլիկիայի թագավորական ընտանիքի գավազանագրքի հնագույն լատինական ձեռագիրը (գրության ժամանակը՝ շուրջ 1369 թ.) վատիկանի լատիներեն թ. 4789 մատյանն է, ուր Հայոց թագավորների ցանկը բերվում է Երուսաղեմի և Կիպրոսի թագավորների ազգաբանական ցանկերից հետո: Այդ բնագրական հատակոտորը հիշյալ ձեռագրում ընդօրինակված Երուսաղեմյան Ասիզների 334 հատվածն է, որը անվանված է «Ce dit des rois de Ermenie. CCCXXXIII» (Այստեղ ասվում է Հայաստանի թագավորների մասին, 334): Հիշատակված հատվածում Կիլիկյան Հայաստանի իշխողների ցանկը սկսվում է հինգերորդ իշխան Թորոս Բ Ռուբինյանից (1148-1169): Այս ազգաբանական ցանկում առկա են մի շարք անճշտություններ. օրինակ՝ այստեղ ասվում է, որ Թորոս Բ իշխանը ժառանգ չի ունեցել, կամ որ Ռուբենը և Լևոնը իշխան Մլեհի որդիներն են, չգիտե Հեթում Ա-ի Ռուբեն որդուն և այլն: Հիշատակված անհամաձայնությունների հետ միասին հայերեն և լատիներեն բնագրերը գրեթե զուգահեռ են ընթանում, երբ հիշատակվում են միջպետական բնույթի ամուսնությունները և թվարկվում ժառանգների անունները:

Հայերենով պահպանված բնագրի (ՄՄ-1898) տեղանունները և անունները ներկայացնելիս տիկին Նիելինը հաճախ շեղվում է բնագրային ընթերցումներից, ինչը նվազեցնում է հրատարակված ֆրանսերեն թարգմանության արժեքը (թեպետ բնագրային ընթերցումները հաճախ տրվում է տողատակում): Օրինակ. հրապարակվող բնագրին անհարիր են *Gürümze* (ճիշտը՝ Կարմալազալ), *Kastaravn* (ճիշտը՝ Կաստաղաւ), *Anazarba* (ճիշտը՝ Անարզաբա կամ Անավարզա), *Trois Arcs* (ճիշտը՝ Դրազարկ), *Edesse* (ճիշտը՝ Ուոհա), *Toron* (ճիշտը՝ Դուրուն), *Manyan* (ճիշտը՝ Մանիոն) և այլն⁶: Երբեմն էլ տիկին Նիելինը սրբագրում է թարգմանված բնագիրը դրան խորթ անվանաձևերով. օրինակ՝ *Rupin* (ճիշտը՝ Ռուբեն), *Kakig* (ճիշտը՝ Գագիկ), *Adam* (ճիշտը՝ Ատան) և այլն:

Ընդահանուր առմամբ տիկին Նիելինին հիմնականում հաջողվել է զտնել անձնանունների և տեղանունների ֆրանսերեն տառադարձության բացալին, որը մյուս առանց դժվարության թույլ է տվել նույնացնել տարբեր ազգաբանական ցանկերում հիշատակված անձնավորությունների: Հայերենով պահպանված բնագրի ֆրանսերեն թարգմանության ներգրավումով, անկասկած, մոր արժեք են ստացել Երուսաղեմի Ասիզներում պահպանված բնագրերը, թեպետ բերված բնագրերի հետազոտության բնագավառում դեռևս իրենց ասելիքն ունեն հայերենով պահպանված հիշատակարաններն ու հիշատակագրությունները, որոնց հետ համեմատությունը օրախնդիր հարց է: Տիկին Նիելինի աշխատասիրած հատորն արժեքավոր է ոչ միայն Կիլիկյան Հայաստանի պատմության հետազոտության տեսանկյունից, այլ նաև մորույթ է հալ բնագրագիտության ասպարեզում: Հրապարակված բնագրերն անկրկնելի սկզբնաղբյուրներ են հայկական և եվրոպական ազնվականական ընտանիքների ազգակցական կապերի բացահայտման բնագավառում:

⁶ Կիլիկյան տեղանունների ճշգրտման առումով հեղինակին ուղեցույց կարող էր լինել Ավստրիայի Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակած *Kilikien und Isaurien von Fr.Hild und H.Hellenkemper, Teil 1-2, Wien 1990 (Tabula Imperii Byzantini 5)* աշխատությունը: